

Estudis Universitaris/Antropologia — 179
Col·lecció dirigida per Josepa Cucó
i Beatriz Santamarina

M^A JOSÉ GARCÍA HERNANDORENA

De la *colla* a la *guenga*

**Memòries, xarxes i estratègies de l'emigració
valenciana als Estats Units d'Amèrica durant
el primer terç del segle XX**

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

VALÈNCIA 2022

Edició composta amb lletra Andralis ND OSF i Andralis ND SC
i impresa sobre paper Clarex 1.27 Literatura Color 03 de 90 g/m²

© 2022, Mª José García Hernandorena
© 2022, de la traducció, Jordi Solà Coll
© 2022, d'aquesta edició:
Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona, 36 — 46003 València
Tel.: +34 963 883 169
magnanim@dival.es
www.alfonselmagnanim.net

ISBN: 978-84-7822-893-5
DL: V-1590-2022

Disseny de la col·lecció: Fèlix Bella
Disseny de la coberta: Juan Nava
Maquetació de la coberta: Pablo Pastor Bárcenas
Il·lustració de la coberta: Ernesto García i un amic, Nova York, 1930.
Col·lecció Mª José García Hernandorena
Maquetació: Nuntium Comunicación

Impressió: Logik Graphics

Índex

Introducció	9
L'emigració valenciana als Estats Units d'Amèrica (1906-1934)	9
Objecte, objectius i hipòtesis	22
Metodologia	24
Relats biogràfics	26
Anàlisi de contingut de documents personals	29
Els <i>manifest</i> de l'illa d'Ellis i altres documents nominatius	33
Fer memòries	
Introducció	41
Construint la memòria: lògiques i estratègies de la modernitat	46
Hipermodernitat i hipermemòries	49
Memòries en els marges i els seus usos	53
Memòries socials, memòries biogràfiques	57
De memòries, biografies i coneixement(s)	57
De memòries biogràfiques i emigració: un estat de la qüestió	63
Teixir memòries d'un país estrany	72
Escenaris del passat	
Una breu caracterització del context espanyol	79
El context valencià	85
Polític	85
Econòmic	88
Demogràfic	94
Una aproximació a les xifres de l'emigració	102
The Promised Land	116
En terra estranya I	
Introducció	125
Els nostres protagonistes	126
Arxius: ni polígams ni anarquistes	135
Records de tots els de la <i>guenga</i> ...	150
Biografies: els membres de la <i>guenga</i>	152

Descripció i característiques de producció del corpus epistolar	167
Alfabetització i emigració als EUA	170
Un contingut poliglòsic	173
El context funcional de producció del corpus: la <i>guenga</i>	187
En terra estranya II	
Introducció	197
Expulsió. “L’època era molt miserosa...”	199
Atracció. “Ma uelo no volia viure a jornal; ma uelo volia viure de lo d’ell”	212
Estratègies migratòries. “Ell no anà asoles, no. En companyia d’ell anaren varios de Carlet”	219
Patrons d’assentament. “Els d’ací del poble anaven tots a Filadèlfia”	224
Treball. “Mon pare feia motles”	232
Retorn	243
Causes. “Si aquesta xiqueta es busca un noviet ací, mosatros ja no tornem al poble...”	245
Efectes socioeconòmics del retorn. “Ma uelo comprà molta, molta terra”	250
Efectes sociopolítics. “Ma uelo era un poc més avançat per aquella època...”	259
Conclusions finals	275
Bibliografia	287
Annex I	303
Annex II	306
Annex III	312

Introducció

L'emigració valenciana als Estats Units d'Amèrica (1906-1934)

L'objecte d'aquesta investigació és fer memòria: activar la recuperació de records i experiències relacionades amb l'emigració de valencians als EUA durant el primer terç de segle xx, des de les comarques¹ alacantines de la Marina Alta i el Comtat i les valencianes de la Safor i la Ribera Alta.

Aquest fenomen, gairebé desconegut i oblidat, s'insereix dins d'un flux més ampli que va portar a milers d'espanyols a aquest país nord-americà, en el període de les grans migracions massives. En general, i a diferència dels que van triar altres destinacions dins el continent americà, aquest corrent ha despertat poc o gens d'interès entre les diferents ciències socials. Ni des de la història, l'antropologia, l'economia o la demografia a penes se li ha dedicat atenció, amb l'excusa del seu escàs volum numèric (Varela-Lago, 2008).

Malgrat la dificultat en el tractament de les fonts estadístiques històriques sobre les migracions d'aquest període en concret, podem trobar diverses aproximacions quantitatives. La primera és l'article de Gómez (1962), en el qual, per mitjà de dades extretes de fonts nord-americanes, va establir que el nombre aproximat

¹ En aquest treball hem optat per la divisió territorial en entitats comarcals, tal com apareixen publicades recentment en un mapa a escala 1: 300.000 per l'Institut Cartogràfic Valencià (2016.05.03) a proposta de la presidència de les Corts Valencianes i que recull la divisió que correspon a les Demarcacions Territorials Homologades (DTH-1) a *Proposta de demarcacions territorials homologats. Conselleria d'Administració Pública, 1987*. L'estructuració territorial per comarques està prevista a l'Estatut d'Autonomia. Precisament en les quatre on realitzem la nostra investigació hi ha un fort sentiment de pertinença comarcal i els nostres informants es refereixen en nombroses ocasions a ells i als seus veïns amb denominacions que apel·len a aquest origen: "els Riberers", "anar a la Ribera a treballar", "aquell home era de la Marina".

d'espanyols que van triar aquesta destinació entre 1900 i 1924 va rondar els 174.000, i va determinar que els anys de més aflluència van ser 1917, 1920 i 1921. Així mateix, va destacar una altra de les seues característiques: l'elevat nombre de retorns, una taxa que va estimar al voltant del 40 %.

A Sánchez-Alonso (1990, 1995) es poden trobar sèries de dades demogràfiques i estadístiques, obtingudes per anys, d'emigrants espanyols als EUA, on s'estableixen comparacions amb aquells que es van desplaçar a altres destinacions com l'Argentina, el Brasil o Algèria. Utilitzant ja fossin fonts espanyoles o dels països d'arribada, elabora una sèrie de correccions que validen les dues fonts de dades per a la investigació.

Tanmateix, l'obra de referència sobre aquest fenomen es deu a Rueda (1993) i està emmarcada en la commemoració del Descobriment d'Amèrica de l'any 1992. Amb el títol de *La emigración contemporánea de españoles a Estados Unidos 1820-1950: de "dons" a "misters"*², aquest historiador ofereix un panorama molt complet d'aquests esdeveniments a partir de la utilització de fonts quantitatives (censos i estadístiques d'arribades nord-americanes) o, així mateix, qualitatives (entrevistes a alguns d'aquells emigrants). Pel que fa al volum d'emigrants, estableix un càlcul similar al de Gómez (1962), atés que tots dos utilitzen les mateixes fonts estadístiques. En treballs posteriors Rueda ha anat aprofundint en algun aspecte d'aquest vessant, per exemple, el paper de l'associacionisme entre els emigrants espanyols als EUA (Rueda, 1998, 2008; Rueda i Soldevilla, 2000).

La conclusió que es pot extraure després de la revisió d'aquestes aproximacions estadístiques és que la quantitat d'espanyols que es va desplaçar als EUA s'allunyava molt dels més d'1.000.000 que van arribar a l'Argentina o dels més de 400.000 que van emigrar a Algèria per les mateixes dates (Sánchez-Alonso, 1990, 1995, 2002).

² En treballs anteriors havia tractat l'emigració de jornaleros andalusos a Hawaii (Rueda, 1984, 1990).

Com hem assenyalat abans, les xifres esmentades justificarien el desinterés per aquest fenomen. Des del punt de vista nord-americà, el seu poc pes demogràfic, unit al desconeixement de la importància o l'impacte que va tenir en el país de recepció la seua presència, ha portat al fet que siguen qualificats d'"invisibles"³. Les elevades taxes de retorn seria una altra de les raons d'aquesta invisibilitat, ja que, segons Wyman, "Returned immigrants rejected America and, it seems, American scholars have rejected them" (1993:4).

Amb aquest adjectiu els anomena Varela-Lago (2008), en la seua tesi doctoral *Conquerors, Immigrants, Exiles: The Spanish Diaspora in the United States (1846-1948)*. Fernández i Argeo (2014) també qualifiquen d'"invisibles" aquests immigrants. En aquest sentit, el títol del seu treball és prou significatiu: *Invisible Immigrants (Spaniards in the US 1868-1945)*. Hi mostren testimonis, fotografies o documents, aportats pels descendents d'aquesta comunitat que, tot i que escassa, encara resideix en aquell país. Així mateix, i amb la pretensió de traure'ls d'aquesta invisibilitat, recullen i compareixen experiències recopilades de cap a cap dels EUA a través d'una pàgina web⁴ i d'un perfil a Facebook⁵. Dos perfils de la xarxa social Facebook es dediquen exclusivament als descendents d'asturians⁶ i als d'espanyols que es van establir a Califòrnia durant la primera dècada de segle xx⁷. Davant de la manca d'estudis acadèmics o en paral·lel a aquests, les xarxes socials s'han convertit en potents eines en la tasca de recuperar la memòria d'aquestes

³ L'adjectiu "invisible" s'aplica també en el cas dels britànics als EUA (Erickson, 1973) o dels espanyols a Argentina (Moya, 2004), en un sentit completament oposat. Se'ls qualifica d'invisibles a causa de la seua similar composició cultural amb el grup majoritari d'habitants dels països d'acollida, la qual cosa ha fet que se'ls prestés menys atenció que a altres grups considerats més "exòtics".

⁴ <http://tracesofspainintheus.org/>

⁵ www.facebook.com/tracesofspainintheus [creat 2013.02.19] (9.523 Like a 2016.03.03)

⁶ <http://www.asturianus.org> i <https://www.facebook.com/groups/AsturianUS> (739 membres 2016.03.03)

⁷ www.facebook.com/HawaiianSpaniard [creat 01/01/2009] (1.888 Like 2016.03.03)

experiències. En algun cas, a partir de les esmentades iniciatives han sorgit algunes investigacions que pretenen conèixer aquest fenomen amb més profunditat, com la dels espanyols arribats a Califòrnia via Hawaii (Albertos, 2017).

Un cas a part és el dels bascos i navarresos, que van arribar als estats de l'oest (Nevada, Idaho, Utah, Montana) per treballar en feines relacionades amb la ramaderia. És la seua una presència més coneguda i estudiada (Álvarez, 2010; Medina, 1997; Río, 1996, 1998, 2000; Santiso, 1993, 1998). L'existència a la University of Nevada d'un departament d'estudis bascos, el Center for Basque Studies, així com de diverses associacions basques, contribueix a la seua divulgació, i genera nombroses iniciatives per al manteniment de la seua memòria i dels seus vincles amb el lloc d'origen⁸.

A pesar que els espanyols que van escollir com a destinació els EUA van ser una minoria, dins d'aquest corrent migratori els valencians van tenir una important presència en alguns moments (les dades oscil·len entre un 10 i un 20 % segons els anys)⁹. No obstant, l'interés sobre aquests fets i les seues conseqüències també ha estat escàs. A la ja esmentada tesi de Varela-Lago (2008), malgrat que l'autora dedica un capítol sencer a l'emigració dels espanyols als EUA, en el període posterior a la guerra de Cuba de 1898, les referències als emigrants valencians són anecdòtiques¹⁰. Per contra, sí que s'atura, de manera més detallada, en l'emigració

8 A Boise, una població de l'estat d'Idaho, se celebra cada cinc anys el festival sobre la cultura basca més important fora de les seues fronteres originals, el Jaialdi, fet que la converteix en el centre de la diàspora basca als EUA.

9 En un sondatge portat a terme en els arxius del American Family Immigration History Center (AFIHC), la troballa de 43 emigrants procedents de Carlet, a la comarca valenciana de la Ribera Alta, ens va dur fins a 13 vaixells que havien transportat emigrants provinents de tota Europa als EUA des de ports francesos. En un lapse de sis mesos (entre abril i octubre de 1920) trobem que els passatgers espanyols representaven un 13 % del total i d'aquests, un 44 % eren valencians (García-Hernandorena, 2013).

10 En concret en les pàgines 159, 185 i 195 (Varela-Lago, 2008).

dels pastors bascos, els pagesos i jornalers andalusos o els miners i picapedrers gallecs i asturians¹¹.

Si bé autors com Ballesteros (1992) o Ribes (2002, 2014) s'han acostat en els seus treballs a la connexió històrica entre València i els EUA, aquests abasten un període anterior al que ens ocupa. El primer esment que trobem relacionat amb la presència de valencians en el corrent migratori a inicis del segle xx figura en unes "Jornadas sobre la emigración. Los valencianos en América", celebrades amb motiu de la commemoració del Descobriment d'Amèrica de 1992, i és deguda a l'antropòleg i escriptor valencià Joan F. Mira (1993). Tanmateix, sembla que aquesta no va suscitar gaire interès entre els seus col·legues i no va donar lloc a investigacions posteriors. Cal esperar fins a l'any 2012, quan la publicació de Morell, *Valencians a Nova York. El cas de la Marina Alta (1912-1920)*, desperta l'afany per conèixer i descobrir qui van ser aquells valencians¹². Sorgides a partir de l'esmentat treball o de manera paral·lela, i circumscrites a escala local, s'han dedicat publicacions a aquest fenomen en localitats de la província d'Alacant com Jesús Pobre (Fornés, 2011) o Ondara (Ortuño, 2013), també a la comarca de la Marina Alta; a Benilloba, situat a la comarca veïna del Comtat (Morrió, 2014); i, ja a la província de València, a Carlet, a la Ribera Alta (García-Hernandorena, 2013, 2014). Tampoc podem deixar de citar aquí la publicació de l'etnògraf, periodista i divulgador dels costums i tradicions de les comarques centrals valencianes Bernat Capó. Amb el títol *Viatges i aventures de Pere Bigot. De Berdica a Navayork (2008)*, i d'acord amb entrevistes orals, aquest autor elabora la biografia de Pere Ivars

¹¹ Les relacions d'aquests col·lectius amb Amèrica han sigut tractades en alguns treballs i investigacions. Per exemple, en la I Reunió Científica de l'Associació d'Història Moderna, (Madrid, desembre 1989) el tema abordat va ser precisament l'emigració espanyola a Ultramar 1492-1914. Però ni una sola ponència fa referència ni als EUA ni als valencians.

¹² L'autora ja havia publicat algun article d'àmbit local sobre el tema, com el cas de Benissa, localitat de la Marina Alta (Morell, 2006), o bé havia prologat la publicació de les memòries d'un veí d'Orba, també a la Marina Alta, emigrant als EUA (Peris, 2005).

Sala, nascut a Benissa (Marina Alta) l'any 1901 i emigrat als EUA el 1920.

Al costat d'aquesta producció, els treballs de caràcter periodístic han jugat un paper important en el sorgiment del reconeixement i la memòria al voltant de l'emigració valenciana¹³. En concret, ens referim a la sèrie de quatre documentals dirigits pel periodista Esteve (2014), sota el títol *Del Montgó a Manhattan. Valencians a Nova York*. En aquests treballs, a més de realitzar un recorregut històric per mitjà d'entrevistes personals a descendents dels emigrants, s'hi estableix la xifra dels valencians que van arribar a les costes nord-americanes entre els anys 1901-1920. Basant-se en fonts nord-americanes —els registres d'entrada dels ports—, Esteve estableix que foren 15.590, amb la peculiaritat que gairebé la meitat hi arribaren l'any 1920.

Prenent com a referència totes aquestes aportacions sobre el fenomen, s'han pogut establir unes coordenades temporals i espacials. Els eixos cronològics de l'emigració cap a l'Amèrica del Nord corresponen a uns anys molt concrets. De fet, es pot determinar amb exactitud la data d'inici i final, i es pot situar amb precisió, fins i tot amb noms i cognoms, quins van ser els primers valencians que desembarcaren al Canadà, país que va ser el preludi de l'emigració als EUA. En un primer moment, aquestes dades van ser recollides per testimonis directes, gràcies als quals es va saber que, l'any 1906, uns deu jornalers d'Orba, reclutats pel capatàs Vicente Cervera, conegut com a Planelles, van sortir cap al Canadà contractats per un empresari francès que abans havia col·locat la seua dona com a dida a Algèria (Morell, 2012). A aquest primer viatge, d'anada i tornada, va succeir-lo anys més tard, el 1911, un segon, amb la mateixa destinació i amb homes procedents no només d'Orba, sinó també dels pobles del voltant. Tot i que una part d'ells van tornar al cap de poc temps, els més joves, tal com relata en les seues memòries

¹³ I ha propiciat estudis com els realitzats a Torrebaja, a la comarca valenciana del Racó d'Ademús (Sánchez Garzón, 2013).

Joan Peris (2005), van passar la frontera cap als EUA, inaugurant així aquest fenomen. Encara que en 1916 van seguir arribant al Canadà homes des d'Orba, Tormos o la Vall de Laguar (Marina Alta), o Benilloba (Comtat) (Esteve, 2014; Morrió, 2014), van ser els EUA el principal focus d'atracció. Alguns d'ells, fins i tot, van arribar a fer diversos viatges en el transcurs de la seua vida, tot alternant el seu destí entre ambdós països. Aquestes dades, que com apuntàvem abans es van recollir mitjançant testimonis orals, han pogut ser degudament contrastades i confirmades gràcies a haver accedit als arxius de l'American Family Immigration History Center (AFIHC)¹⁴ amb seu a l'illa d'Ellis, al port de Nova York. Més endavant se'n parlarà amb detall, atés que han estat la font més gran d'informació per estudiar el present fenomen.

Si l'any 1920 es va registrar el nombre més gran d'arribades a les costes nord-americanes, la situació canviarà dràsticament a partir de l'any següent. En el 1921, i com a reflex de les transformacions produïdes en el si de la societat nord-americana després de la fi de la I Guerra Mundial, es va aprovar l'*Emergency Quota Law (an Act to limit the immigration of aliens into the United States)*¹⁵ que va establir el nombre o quota d'immigrants permés segons la nacionalitat. Aquesta quota es calcularia aplicant un 3 % sobre el total de persones de cada origen nacional registrades en el cens de 1910. La normativa va suposar la culminació d'un seguit de canvis que s'anaven produint des de finals de segle XIX, amb l'augment de la immigració procedent de sud i est d'Europa, denominada Nova Immigració (*New Immigration*), en contrast amb la que provenia dels països del nord-oest del continent europeu o Vella Immigració (*Old Immigration*). Entre la societat nord-americana es van estendre i accentuar una sèrie d'idees i prejudicis degut al canvi en la composició ètnica dels nousvinguts, propiciats per un seguit d'estudis pseudocientífics que van associar mals com l'alco-

¹⁴ Es pot consultar a <http://www.libertyellisfoundation.org/family-history-center>

¹⁵ Es pot consultar íntegrament a: <http://library.uwb.edu/static/usimmigration/42%20stat%2005.pdf>

holisme, la delinqüència o determinades malalties a l'arribada d'emigrants provinents de sud i l'est d'Europa¹⁶. Organitzacions antiimmigrants i nativistes com la *Immigration Restriction League*, van forçar el Congrés a augmentar les restriccions, ja que els originaris d'aquests països eren percebuts com una amenaça a l'estil de vida americà i a la composició demogràfica del país (Bayor, 2014).

A aquests estereotips negatius es va sumar la por a la invasió d'idees anarquistes, comunistes i socialistes, accentuada per la revolució bolxevic de 1917 a Rússia, i coneguda com a *Red Scare*, així com la crisi econòmica desencadenada després de la I Guerra Mundial, amb unes elevades taxes d'atur i la caiguda de la productivitat (Barkan, 1996; Goldberg, 1999; Higham, 2007). Tres anys més tard, amb l'entrada en vigor de la *Immigration Act of 1924 o National Origins Act*¹⁷, aquestes restriccions es van intensificar. Els càlculs de les quotes per país d'origen dels immigrants es van fonamentar en el cens de l'any 1890, i es van reduir a un 2 % sobre els censats de cada nacionalitat. L'objectiu era limitar al màxim la immigració del sud i de l'est d'Europa, en un intent de preservar l'homogeneïtat ètnica dels EUA. Davant d'aquests criteris, la immigració procedent d'Espanya va desaparèixer. Segons aquestes normatives, la quota anual que li va correspondre l'any 1921 fou de 665 persones mentre que el 1924 la quota es va fixar en 131 (Gómez, 1962; Rueda, 1993). Així, sense noves aportacions a la colònia ja establerta, aquesta va restar igual o va anar minvant amb el pas del temps, fins a fer-se invisible o fondre's amb noves onades d'emigrants llatins.

Entre els aspectes definitoris d'aquesta emigració destaca la seua concentració geogràfica. Basant-nos en els treballs dels autors esmentats (Esteve, 2014a; Morell, 2012) i en les nostres

¹⁶ Propiciat, entre altres, pel poligenisme de Samuel Jones Morton (1799-1851).

¹⁷ El text complet es pot consultar a la mateixa font que la Nota 15.

pròpies aproximacions¹⁸, podem afirmar que l'emigració als EUA dins del territori valencià es va estendre per les tres províncies, encara que les va afectar amb una intensitat bastant variada. Mentre que a la província de Castelló els emigrants van ser escassos i es van concentrar en les poblacions de la comarca de la Plana Baixa com Borriana, Almenara o bé Moncofa¹⁹, fou a la província d'Alacant on més es va deixar notar aquest fenomen. Pràcticament de totes les localitats d'aquesta província va eixir algun emigrant en direcció als EUA. En el cas de la província de València, van ser les comarques limítrofes amb les d'Alacant les més afectades, encara que amb una intensitat molt menor²⁰.

En les obres de Capó (2008), Morell (2012) o Esteve (2014) es pren com a punt de referència la comarca alacantina de la Marina Alta²¹. La seua elecció respon a diversos factors. D'allí va sorgir, com s'ha assenyalat, el primer grup de treballadors en direcció a Amèrica del Nord; d'allí va eixir també el nombre més gran d'emigrants i encara es conserven vincles entre les famílies que mai van tornar i les seues poblacions d'origen. És el lloc on aquests esdeveniments han estat sempre presents i on se'ls ha prestat més atenció²².

18 En el sondatge esmentat en la Nota 9 vàrem poder comprovar que la procedència geogràfica dels valencians embarcats era tan variada com Borriana i Moncofa (Plana Baixa), Sant Mateu (Maestrat) a la província de Castelló; Corbera (Ribera Baixa), Carlet, L'Alcúdia, Alzira, Carcaixent, Guadassuar, Sumacàrcer i Tous (Ribera Alta), Benetússer (Horta Sud), Ador, Oliva, Simat de la Vall d'Albaida, Gandia i Bellreguard (la Safor), Casas Bajas i Torrebaja (Racó d'Ademús), Otos (Vall d'Albaida), Énguera i Anna (Canal de Navarrés) a la província de València i pràcticament de quasi tots els pobles de les comarques alacantines de la Marina Alta i Baixa (García-Hernandorena, 2013).

19 Poblacions afectades per la crisi de la taronja patida a conseqüència de la Gran Guerra.

20 I en alguna localitat del Racó d'Ademús, però aquestes van anar més aviat per influència de l'emigració que es va produir des de la província de Terol (Esteve, 2014a).

21 El Montgó que apareix en el títol del treball d'Esteve, és una muntanya de gran significació en aquesta comarca.

22 Amb la realització d'exposicions o de jornades com les celebrades en la Seu de la Marina en 2008, propiciades per la Universitat d'Alacant (Morell, 2012).

Per tot això, ha sigut inclosa en el nostre treball i allí hem trobat valuosos informants. La inclusió d'altres tres comarques, el Comtat (Alacant), la Safor i la Ribera Alta (València) (vegeu Imatge 1) es justifica per la raó contrària. A pesar que aquests fets i experiències haurien afectat centenars de veïns, han restat en l'oblit. Un altre dels motius perquè aquestes comarques es convertisquen en objecte de la nostra atenció és que són escenaris excepcionals per conèixer l'inici i el funcionament de les denses xarxes migratòries, els vincles de les quals es van estendre entre elles fins a determinar l'elecció dels EUA com a destí. L'intercanvi, així com la circulació d'informacions diverses entre familiars, veïns i parents, entre treballadors i jornalers que compartien les mateixes feines seguint el cicle de les collites en el camp valencià, va conformar que aquesta emigració es produïra en grup per mitjà de colles o quadrilles de treball. Fundades sobre relacions laborals i contactes interpersonals establits sobre un origen geogràfic comú, els subjectes recorrien a aquests llaços com un recurs per a emigrar de manera més segura, tot promovent la formació de circuits de transferències de comunicació que tenien com a punt de partida una mateixa comunitat i idèntica destinació (Ramella, 1998). Les pautes en l'elecció del destí i l'assentament palesen la importància que van tenir aquestes xarxes de relacions entre els valencians. Es van concentrar en uns estats molt concrets, situats en el nord-est del país: la ciutat de Nova York i el seu entorn, Connecticut, Nova Jersey i també Pennsilvània. Per bé que les cadenes migratòries van portar a alguns d'ells a les mines de carbó de Virgínia Occidental o més cap a l'oest, a les de mercuri a Califòrnia (vegeu Imatge 2).

Com ja hem apuntat, durant aquests anys l'emigració espanyola als EUA es va caracteritzar per un elevat índex de retorn²³. Les cotes més altes van tenir lloc en els períodes de 1921-22 i 1932-33, tot coincidint amb dues de les grans crisis de l'economia nord-americana.

²³ Núñez (2000) situa la taxa de retorn dels emigrants espanyols a Amèrica, abans de 1930, al voltant d'un 50 %.

Imatge 1. Mapa de les comarques valencianes i pobles de procedència dels emigrants que formen part d'aquesta investigació.

Imatge 2. Mapa dels Estats dels EUA, destí d'emigrants valencians i algunes de les localitats on es van establir i van treballar els que formen part d'aquesta investigació.

En un context més ampli, s'estima que entre una quarta part i un terç del total dels europeus que van emigrar als EUA en els anys de les grans migracions massives (1880-1930) van acabar retornant a Europa (Ward, 2014; Wyman, 1993). Comparativament, la taxa espanyola s'acosta a la dels emigrants polonesos i només és lleugerament superior a la dels italians. Si aquests emigrants d'anada i

tornada han sigut ignorats en les societats de destí, també ho han sigut en les societats d'origen (Durand, 2004; Núñez, 2000), exceptuant, en el cas de la península Ibèrica, els casos de gallecs o asturians, consolidats en l'imaginari col·lectiu per la figura de l'indià (Núñez, 1998, 1999). La dificultat en l'obtenció de xifres estadístiques oficials en el context espanyol, unit a altres factors (Núñez, 2000), ha fet que hagen sigut desatesos, de manera general, per les ciències socials. En la nostra investigació hem realitzat una aproximació des de l'àmbit local que ajuda a entendre la circumstància present. La nostra aportació no té cap pretensió de representació estadística, tot i que s'hi desprenen algunes dades significatives. En els pobles (Carlet, Guadassuar, Benilloba) on ens ha sigut possible contrastar informació, el percentatge de retorn arribaria a ser entre el 90 i el 100 %

Aquestes primeres consideracions generals, la concentració geogràfica i temporal, la importància de les xarxes informals i les cadenes migratòries i l'alt índex de retorn, han sigut la base sobre les quals ens hem formulat una sèrie de preguntes d'investigació. El desconeixement i la ignorància al voltant d'una experiència guardada en la memòria, invisible en els manuals d'història, desconeguda més enllà dels àmbits familiars i locals, ens ha portat a preguntar-nos per la gestió dels records, el seu ús, les mediacions que li han donat forma al llarg del temps, el seu contingut, així com el seu valor en el present. Hem intentat buscar resposta a nombrosos interrogants: qui és qui recorda; què és allò que recorden i què és allò que passa a l'oblit; quins mecanismes fan que sorgisca de nou el record o quina és la utilitat de recordar i quins serien els usos del passat, tot qüestionant-ne, en aquest sentit, l'adquisició diferenciada i jerarquitzada de coneixements i sabers mitjançant l'ús de fonts orals, però també escrites i visuals.

Per respondre aquestes qüestions, hem establert la necessitat de descendir a una escala micro d'investigació: comarcal, local i familiar, on les xifres palesen la seua vertadera dimensió. Des del nostre punt de vista, les grans xifres desvirtuen el veritable significat d'aquest fenomen, així com l'impacte econòmic, social i demogràfic i les seues causes i conseqüències.

Objecte, objectius i hipòtesis

L'objecte del nostre treball és recuperar, a través de la memòria, l'emigració de valencians als EUA, durant el primer terç del segle xx, en una de les comarques on aquesta va tenir un major impacte demogràfic, la Marina Alta, a la província d'Alacant. A partir d'aquest nucli podrem conèixer com aquest fenomen es va estendre per les comarques veïnes, en concret, pel Comtat, també a Alacant i per les de la Safor i la Ribera Alta, a la província de València. Des de la nostra perspectiva, l'explicació a aquest fenomen es troba en el desplegament de denses xarxes de relacions laborals, de parentiu o d'amistat intercomarcals que van propiciar l'intercanvi i la difusió d'informació i notícies, al mateix temps que van abrigar i acompanyar els emigrants en el transcurs de tot el procés. Segons la nostra hipòtesi de partida, el desenvolupament i manteniment en el temps de xarxes informals i relacions locals de suport i solidaritat no van ser sinó una transformació, en un entorn migratori, de les colles o quadrilles de treball característiques de la ruralia valenciana. Aquestes quadrilles, en el seu origen conformades pels lligams laborals, amb el temps s'aniran transformant per donar pas a uns vincles el fonament dels quals serà l'amistat. Com podrem veure en el nostre treball, la seua denominació canviarà per acabar esdevenint la *guenga* o la *guenca*, terme adaptat de l'anglès *gang*.

La literatura sobre la importància de les xarxes familiars, d'amics o veïns en els processos migratoris cap a Amèrica és molt extensa. Com a mostra esmentem els treballs d'Anes (1993), Escobedo, Zaballa i Álvarez (1996), García Abad (2001), Jofré (2002), Martínez Shaw (1994), Moya (2004) o Santiso (1993; 1998). Així mateix, Sánchez-Albornoz (1988) o Sánchez-Alonso (1995) es feien ressò de la importància d'aquests mecanismes relacionals, introduint dins de les clàssiques anàlisis macro —centrades en les causes *pull/push*— una perspectiva micro i antropològica que explicara bé fenòmens com la continuïtat dels fluxos migratoris, tot i que les causes que van provocar aquesta emigració ja no eren les

mateixes. Les funcions i el paper que aquest sistema de vincles jugava en el projecte migratori d'un individu o d'un grup familiar eren molts i variats, des de l'elecció del destí a la reducció de riscos i costos, atés que es convertia en un potent mitjà d'informació “básicamente a través de tres mecanismos: las ‘cadenas migratorias’, o en un concepto más amplio, los familiares y amigos, la emigración de retorno y las cartas de los emigrantes” (Sánchez-Alonso, 1995:228).

Així doncs, partint d'aquesta idea, els objectius del nostre treball són, en primer lloc, conèixer els escenaris en què aquesta emigració va tenir lloc des d'una perspectiva sociohistòrica, política i econòmica, per analitzar les causes d'expulsió i atracció. Això ens permet situar aquest fenomen dins dels grans corrents de mobilitat internacional que van afectar de manera global gran part dels països entre els segles XIX i principis del XX, i que van tenir com a principal destinació el continent americà. En segon lloc, establir, des de la comparació estadística, les xifres d'aquests moviments migratoris i el seu impacte demogràfic sobre les societats emissores i receptores. En tercer lloc, copsar els trets més importants que van definir i caracteritzar les experiències dels valencians emigrants, destacant-ne els motius per a eixir, els escenaris laborals en què es varen desenvolupar, les estratègies de mobilitat social i d'adaptació, el paper jugat per les dones en el fenomen migratori o les implicacions del retorn. A més, volem prestar una atenció especial a la constitució interna, funcionament, desenvolupament i evolució de xarxes i cadenes migratòries informals en què es van inserir.

En fer ús de la memòria com a eina per a poder accedir a aquests objectius, volem identificar les diferents mediacions que intervenen en la seua gestió, els marcs socials en què s'inscriu la rememoració del passat i com influeixen en les representacions presents. Finalment, pretenem recuperar i alhora resignificar, en el sentit d'atorgar un valor, les experiències i records d'un col·lectiu (emigrants valencians als EUA) ignorat en els corrents historiogràfics.

Metodologia

Tota elecció metodològica implica un posicionament teòric i, en aquest cas, encara més, en tant que en la present investigació volem fer-nos ressò de la complexitat del comportament humà, de les seues motivacions, així com de la seua subjectivitat a través de la recuperació de tot un seguit d'experiències que pertanyen a l'àmbit de la memòria i del passat. El nostre treball no ha buscat la representativitat estadística, sinó la pertinença o la rellevància social de la nostra investigació (Ibáñez, 1986).

Un abordatge metodològic que combine diverses tècniques es fa necessari davant d'un objecte marcat per l'esdevenir històric i transformat per aquest. Tècniques que s'han utilitzat de manera flexible, la qual cosa ens ha permés adaptar-nos al nostre objecte, afavorint canvis, ampliacions i ajustos. Mitjançant aquesta combinació de fonts i tècniques hem aconseguit, d'una banda, comprendre els mecanismes latents en els processos seguits pels individus per donar un sentit i una significació a les seues pròpies vides i, per una altra, presentar una anàlisi descriptiva, d'una manera ordenada i crítica, dels documents personals.

Emmarcades dins del mètode biogràfic²⁴ hem desplegat tot un seguit de tècniques. Entre altres, destaquem les entrevistes de tall biogràfic i l'anàlisi de contingut de documents personals, cartes i fotografies, així com algun dietari personal o autobiografies publicades prèviament, i conjuguem d'aquesta manera fonts orals amb fonts documentals. A més, atès el caràcter del nostre objecte d'estudi, s'hi ha incorporat l'anàlisi de fonts nominatives a les quals hem tingut accés en línia. Utilitzem aquesta expressió en el sentit que

²⁴ Sobre aquest mètode, les seues tècniques i la seua aplicació en les ciències socials existeix una amplíssima bibliografia, des de la seua reformulació en els anys vuitanta del segle xx. Destaquem, no obstant això, els clàssics Bertaux (1993; 2005), Denzin (1989), Ferraroti (1991; 2007) Plummer (1989) o en el context espanyol, Prat (2007a; 2007b; 2009), Pujadas (1992; 2000; 2012) i per a un recorregut diacrònic sobre el seu ús i aplicacions, els articles d'Arjona i Checa (1998) o González-Monteagudo (1996).

li atorguen historiadors socials com Moya (1996), segons el qual el terme nominatiu “se refiere normalmente a fuentes que contienen información a nivel individual sobre una cantidad sustancial de gente. [...] mayormente existe bajo la forma de listas (por ejemplo, cédulas personales, padrones electorales, listas de pasajeros) o colecciones de documentos personalizados (partidas de nacimiento, legajos policiales, registros notariales, solicitudes de ciudadanía)” (Moya, 1996:289). L’aparició de la història social en el decurs dels anys 70 del segle passat va permetre l’ampliació de perspectives i temàtiques de la historiografia tradicional, i va propiciar i afavorir nous camps, com la història de la família o de la dona per anar enllà dels grans agregats socioeconòmics de dades estadístiques (Moya, 1996; García González, 2015).

Autors com Moya (1996) o Gabaccia (1996) usen aquesta metodologia en l’estudi dels fenòmens de la migració. En el cas de Moya (1996), mitjançant llistats, censos i padrons reconstrueix l’experiència migratòria dels espanyols a Buenos Aires. Pel que fa a Gabaccia (1996), exposa les potencialitats del cens dels EUA com a eina per mostrar les condicions íntimes de la vida dels immigrants italians i el lloc de les dones en el si d’aquesta. Segons l’autora, utilitza el cens “para describir las pautas de la inmigración italiana a los Estados Unidos, para delinear algunas dimensiones de la estructura social de los inmigrantes, y para analizar los empleos de hombres y mujeres italianas en los Estados Unidos” (Gabaccia, 1996:251).

Les fonts nominatives consultades en aquest treball han sigut les procedents del AFICH²⁵, del Cens de Població²⁶ estatunidenca de 1930, així com dels llibres de registre del consolat espanyol a San Francisco²⁷, disponibles tots ells en línia.

²⁵ Vegeu Nota 14.

²⁶ Es pot consultar a: <https://www.census.gov/population/www/documentation/twps0081/twps0081.pdf>

²⁷ Es pot consultar a <https://familysearch.org/search/collection/1928310>